

शब्दानां देशवादिचलेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्ये प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यच्च इति व्यत्यया देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा। क्षीरपाणं क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। इति सुग्वबोध-टीकायां दुर्गादासः॥

क्षीरपायो, [न] चि, (क्षीरं पिबति इति। “बज्जल-माभीक्ष्णे”। ३। २। ८२। सुप्यपदे णिनिः)। दुग्धपानकर्त्ता। यथा। “क्षीरपायोऽन्नादिकस्तु प्रकृत्यर्थवच्छिन्नहृदन्तायैऽन्यवबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रवच्छिन्नस्ततः पानशीलसामान्य-स्याप्रत्ययात्”। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः खादुर्वा मोरटः)। लताभेदः। तत्पर्यायः। सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षी-रकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रव्यम्॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली)। क्षीरविदारिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

(यथास्याः पर्यायाः। “विदारि खादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सित स्मृता। इक्षुगन्मा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता पयस्विनी। वाराहवदना गृहिवदरेत्यपि कथ्यते”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥) क्षीरविक्रतिः, स्त्री, (क्षीरं विक्रतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विक्रतिर्विच्छिन्नोऽस्याः वा)। कूर्चिका। इत्यमरः। २। ६। ४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका)। क्षीरविदारिणी। इति शब्द-रत्नावली॥

क्षीरविदारिणी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारिणी)। वृक्षभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्यायः। महाश्वेता २ वृक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षु-वल्ली ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरयुक्ता १० क्षीरलता ११ पयः-कन्दा १२ पयोऽनता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषाय-त्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूल सूत्रमेहामयनाशि-त्वम्। (विदारिणीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥) “क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालान् सनालकः। विनालो रोगहर्त्ता स्यादयःस्तम्भी सनालकः”॥ इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्यः ततः कन् टाप् च)। वृक्षिकाक्षी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः)। उडुम्बरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति भरतः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने।

“क्षीरवृक्षकायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः”॥ राजादन्ये पर्याया यथा,—

“राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः”॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्यतेऽस्मात् अत्र वा। श्रु + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं प्र-याति विक्रतीकारोतीति। श्रु + कर्त्तरि अच्)। दधियोगात् पक्षोऽदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य)। श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरयुक्ता, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा युक्ता)। क्षीर-विदारिणी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारिणीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरयुक्ता, पुं, (क्षीरवत् युक्ताः)। जलकण्टकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरशी इति भाषा। इति राज-निर्घण्टः॥

क्षीरयुक्ता, स्त्री, (क्षीरमिव युक्ता)। युक्ताभूमि-कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। ११०॥ (यथास्याः पर्यायाः।

“क्षीरयुक्ता विदारिणीविदारिणी च पलाशिका। प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारिकन्द इत्यपि”॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

“विदारि खादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सित स्मृता। इक्षुगन्मा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता पयस्विनी। वाराहवदना गृहिवदरेत्यपि कथ्यते”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ “जीवकर्मभक्तौ मेरुं आवली कर्काटाक्षयम्। सुद्रुमाषाक्षयणीं च महतीं आवलीन्त्या”॥ काकोली क्षीरकाकोली क्षुद्रा क्षिप्रहान्त्या।

क्षीरयुक्तापयस्याश्च यष्ट्यार्कं वेदिना पिबेत्। वातपित्तहितायेत्याद्यादीनि तु कफानिजे”॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये॥

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं सतीति। सो + कः)। क्षीर-सारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव)। दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नटक्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। “क्षीरसन्तानिका वृथा खिग्धा पित्तानिलापहा”। इति राज-वल्गुमः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः खादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः)। दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि प्रीत्यन्तासप्रकरणे तन्तसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-द्रस्य सुता)। लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यदा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणात्वेन इति। क्षीर + स + “कर्मण्य”। ३। २। १। इति अण्)। क्षीर-विशेषः। पालाजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्प-र्यायः। क्षीरसः २। यथा,—

“इधच्छेदकं गौर्ध्वं पित्तं त्वर्णं गुरु। पृष्ठं चैवामिधं तस्य क्षीरसारस्त क्षीरसः”॥ इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः)।

क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—

“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्योष्मा दहनोपलः।

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चन्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥

क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ”॥

इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरक्षवः, पुं, (क्षीरस्य क्षवः काकोलीश्वर इव। घणीभूतलतायात्वम्)। दुग्धपाषाणः। इति राज-निर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्याः) इति “अर्गश्चादिभ्यो-ऽच्”। ५। २। १२७। इत्यच्। ततश्चाप्)। का-कोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः)।

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा)। क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्जं, स्त्री, (क्षीराब्जे क्षीरोदसागरात् जा-यते इति। जन् + डः)। सामुद्रजवयम्। मौक्ति-कम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्जिजः, पुं, (क्षीराब्जेर्जायते इति। जन् + झ)। चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्जिजा, स्त्री, (क्षीराब्जिज + टाप्)। लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८। ८। ८।

“ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा। रज्जयन्तो दिग्धः कानया बिभृक्षुर्दासनी यथा”॥)

क्षीराब्जितनया, स्त्री, (क्षीराब्जेः तनया कन्या)। लक्ष्मीः। इत्यमरः। १। १। २६॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं आवतीति। “कर्मण्य”। ततो डीप् ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्वङ्गस्य)। क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं आवतीति। “कर्मण्य”। ३। २। १। इत्यण्। डीप् च)। दुग्धिका। इत्यमरः। २। ४। १००॥ तत्पर्यायः। याहिणी २ कच्छरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥

क्षीरायि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वक्तुपञ्चतुल्य-पञ्चा लताद्धे क्षीरं खवतीति सुभूतिः। तन्मते दुदिश कौगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते।

क्षीरकाकोल्यामिति खामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अत्र रक्षो धर्म् इप्। दुग्धमस्थस्याः दुग्धिका विकारसंघेति णिक्। इति भरतः॥

अन्यद्विधिकाशब्दे द्रव्यम्॥

क्षीराङ्गः, पुं, (क्षीरं आङ्गयते स्याज्ज्ञेति इति। ङ् + कः)। सरलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् खादोऽस्यस्य इति ठन्)। क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्जूर इति पिण्डवर्ज्जूर इति च केचित्। तत्पर्यायः। राजादनः २ पलाशवृक्षः ३। इत्यमरः। २। ४। ४५॥ राजातनः ४ राजादन-फलम् ५ अथर्वम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशो ९ पलाशः १० गुरुकन्धः ११ श्लेष्मला १२ आल्पनी १३ लघु १४ मौलिकानाली १५।

इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानर-प्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजान्यः १८ प्रिय-दर्शनः १९ वृक्षकन्धः २० कल्पपीठः २१। इति अष्टा-